

HOMER A. THOMPSON

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Toronto

ΣΥΝΕΠΕΙΑΙ ΤΙΝΕΣ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΗΡΩΩΝ ΕΙΣ ΤΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΘΗΝΑΣ*

Εἰς τὴν σημερινήν μου ὀμιλίαν θὰ ἐπεθύμουν νὰ σᾶς ἀναπτύξω ὀρισμένας σκέψεις μου ἐπὶ τῆς καταγωγῆς δύο ἐκ τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν δημιουργημάτων τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων, δηλαδή τῆς τραγωδίας καὶ τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων. Περὶ αὐτῶν εὐτυχῶς αἱ γνώσεις μας εἶναι πλήρεις κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς των, ἀλλ' ἡ ἀρχὴ των χάνεται εἰς πολὺ παλαιούς χρόνους καὶ μόλις ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν διακρίνῃ εἰς τὸ φῶς τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως καὶ τῶν ὀλίγων ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων¹.

Αἱ ὑποθέσεις, τὰς ὁποίας ἡμεῖς ἔχομεν μορφώσει ἐπ' αὐτῶν, βασίζονται κυρίως ἐπὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, τῶν ὁποίων τὰ πορίσματα, μολονότι περιορισμένα, ἡμποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν θετικῶς εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχαίων κειμένων καὶ ἐπιγραφῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸ θέμα τοῦτο. Ἐπιτρέψατέ μου κατ' ἀρχὴν νὰ σᾶς ὑπενθυμίσω ὀρισμένα πράγματα ἀπὸ πολλοῦ ἤδη γνωστὰ περὶ τῆς φυσικῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν δραματικῶν ἀγώνων καὶ τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς ἀφ' ἑτέρου.

Περὶ τῶν δραματικῶν ἀγώνων εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ πλήθους τῶν πληροφοριῶν τῶν λεξικογράφων, ὅτι πρὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου εἰς τὴν νοτίαν κλιτὺν τῆς Ἀκροπόλεως, οὗτοι διεξήγοντο εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς Ἀγορᾶς, ἡ δὲ εἰδικὴ θέσις τῶν παραστάσεων ὀνομάζετο «ὄρχηστρα», ὄνομα χρησιμοποιούμενον ἀργότερον γενικῶς διὰ τὸ κυκλικὸν ἐπί-

* Ὁμιλία γενομένη ἐν τῇ Μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου κατὰ τὴν τελετὴν τῆς ἀνακηρύξεως εἰς ἐπίτιμον διδάκτορα τὴν 10^{ην} Ἰουλίου 1963.

1. Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς τραγωδίας βλ. A. W. Pickard-Cambridge, *Dithyramb, Tragedy and Comedy*, 2^α ἔκδοσις ἀναθεωρημένη ὑπὸ T. B. L. Webster, Oxford, 1962, σ. 60-131. Ἡ καλύτερα γενικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν Παναθηναίων εὐρίσκεται εἰς τὸ Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, 36, 1949, στήλαι 457-489 (L. Ziehen).

πεδον μέρος τοῦ θεάτρου¹. Εἰς τὴν Ἀγορὰν οἱ θεαταὶ ἐκάθηντο περίξ τῆς ὀρχήστρας εἰς τὰ « ἱκρία », δηλαδὴ ξύλινα καθίσματα ὑποβασταζόμενα ὑπὸ ἱκριωμάτων. Μετὰ τὴν τελευταίαν σειρὰν τῶν καθισμάτων φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχεν ἓνα μεγάλο δέντρον, μία αἴγειρος, (λευκά) καὶ τὸ νὰ κάθεται κανεὶς εἰς τὰ παρ' αὐτὴν καθίσματα ἐθεωρεῖτο ὡς δαίγμα φιλαργυρίας, διότι τὰ καθίσματα αὐτὰ ὡς μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένα τῆς ὀρχήστρας, ἐπληρώνοντο εὐθηνότερον. Ὁ λεξικογράφος Σουΐδας εἰς τὴν λέξιν « Πρατίνας » ἀναφέρει τὴν κατάρρευσιν τῶν « ἱκρίων » κατὰ τὴν 70ὴν Ὀλυμπιάδα, δηλ. τὸ 499-496 π.Χ., ὅταν ὁ Αἰσχύλος ἠγωνίζετο τὸν δραματικὸν ἀγῶνα μαζί με τὸν Πρατίαν καὶ τὸν Χοιρίλον· αὐτὴ ἡ καταστροφή ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ νέου θεάτρου,

Ἡ μεταφορὰ τοῦ ἀπὸ τὴν Ἀγορὰν εἰς τὴν νοτίαν κλιτὺν τῆς Ἀκροπόλεως ἦτο βεβαίως δικαιολογημένη. Διότι ἡ ἀπότομος κλιτὺς τοῦ λόφου παρεῖχε καλύτερα καὶ ἀσφαλέστερα καθίσματα διὰ τὸ ἀκροατήριον. Ἐπὶ πλεον αὐτῇ ἡ νέα θέσις ἦτο προφυλαγμένη ἀπὸ τὸν ψυχρὸν βόρειον ἄνεμον καὶ διὰ τοῦτο περισσότερον εὐχάριστος, ἀφοῦ, ὡς γνωστόν, αἱ παραστάσεις ἐδίδοντο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὸν χειμῶνα καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀνοίξεως.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου ἐξηκολούθησαν, καθὼς φαίνεται, νὰ δίδωνται δραματικαὶ παραστάσεις καὶ εἰς τὴν Ἀγορὰν. Ὁ Πλάτων, γράφων κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα τοὺς Νόμους του (817c) ἀπαγορεύει εἰς τοὺς τραγικοὺς ποιητὰς εἰς τὴν ἰδανικὴν του Πολιτείαν νὰ ἀνεγείρουν σκηνὰς καὶ νὰ δίδουν παραστάσεις εἰς τὴν Ἀγορὰν. Αὐτὸ ἀποδεικνύει, ὅτι εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πλάτωνος τὸ ἔθιμον ἐξηκολούθει ἀκόμη. Ἐνῶ μερικοὺς αἰῶνας ἀργότερον, τὸ 15 περίπου π.Χ., ὅταν ὁ Ρωμαῖος εὐπατριδὴς Ἀγρίππας ἐχάριζεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὸ περίφημον ἔσπεγασμένον τοῦ θεάτρου ἢ Ὁδεῖον, ὡς τόπον ἀνεγέρσεως ἐξέλεξε καὶ πάλιν τὴν Ἀγορὰν, ἀπὸ σεβασμόν, ὑποθέτω, πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν.

Αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀγορᾶς ἀπέδειξαν, ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος ὑπῆρχεν ἐδῶ ἓνας ἐκτεταμένος ὑπαίθριος χώρος κατάλληλος διὰ μεγάλας συγκεντρώσεις. Εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς περιοχῆς ἀπεκαλύφθησαν τὰ θερίπια τοῦ Ὁδεῖου τοῦ Ἀγρίππα.

Ἀσφαλῶς ὑπῆρχε μία πολὺ παλαιὰ καὶ διαρκὴς παράδοσις δραματικῶν ἀγῶνων εἰς τὴν Ἀγορὰν. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μετὰ ἓνα μέρος τοῦ προγράμματος τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων.

Ἐπιτρέψατέ μου νὰ σᾶς ὑπενθυμίσω δι' ὀλίγων τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ εἶδος τῆς ἐορτῆς αὐτῆς. Ὅπως τὰ Διονύσια καὶ τὰ Ἐλευσίνια ἀπετέλουν μίαν

1. A. W. Pickard - Cambridge, The Theatre of Dionysios in Athens, Oxford, 1946, σ. 10-15. R. E. Wycherley, The Athenian Agora III, Literary & Epigraphical Testimonia, Princeton, 1957, σ. 162 κ.ε.

τῶν σπουδαιοτέρων πανηγύρεων τῆς πόλεως. Κατὰ τὴν Ἀθηναϊκὴν παράδοσιν ἰδρύθησαν ὑπὸ τοῦ Θησέως εἰς ἀνάμνησιν τῆς πολιτικῆς ἐνώσεως (τοῦ *συνουκισμοῦ*) τῶν πόλεων τῆς Ἀττικῆς. Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῶν Παναθηναίων ἐπιστεύετο, ὅτι ὑπῆρχε καὶ μία μικροτέρα ἑορτὴ, τὰ Ἀθήνια, καθιερωθεῖσα ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἐριχθονίου.

Ἀγῶνες στίβου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Εὐσέβιος (παρὰ Συγκέλλω σ. 454,8) εἰσῆχθησαν ἐπὶ ἄρχοντος Ἰπποκλείδου, δηλαδὴ τὸ 566/65 π.Χ. Τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν καὶ πολὺ πιθανὸν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀρχίζει ἡ γωστή σειρά τῶν Παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, τῶν μεγάλων δηλαδὴ πηλίνων ἀγγείων, τὰ ὅποια πλήρη ἐλαίου ἐδίδοντο ὡς ἔπαθλα εἰς τοὺς νικητάς. Ὁ τύραννος Πεισίστρατος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστείδου (Παναθ. III 323), προσέθεσε εἰς τὴν παλαιότεραν ἑορτὴν μίαν μεγαλυτέραν, τὰ Μεγάλα Παναθήνια, ἐνῶ εἰς τὸν υἱόν του Ἰππαρχον ἀποδίδεται ἡ καθιέρωσις τῆς ἀπαγγελίας τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν (Πλάτων, Ἰππαρχος 228 B). Ὁ Περικλῆς θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ βιογράφου του ὡς ὁ ἰδρυτὴς τοῦ μουσικοῦ μέρους τῆς ἑορτῆς (Πλουτάρχου, Περικλῆς 13). Μὲ διαφόρους προσθήκας καὶ ἀλλαγὰς εἰς τὸ πρόγραμμά των τὰ Παναθήνια ἐξηκολούθησαν νὰ ὑφίστανται μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος.

Κατ' ἀρχὰς ἡ ἑορτὴ ἦτο ἐτήσια. Τὰ Μεγάλα ὅμως Παναθήνια τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Πεισίστρατον ἐτελοῦντο κατὰ τετραετίαν, καὶ ἦσαν, ἐννοεῖται, πολὺ λαμπρότερα, ἰσότιμα τῶν μεγάλων Πανελληνίων ἀγώνων, τῶν Ὀλυμπίων, τῶν Πυθίων, τῶν Νεμέων καὶ τῶν Ἰσθμίων. Περισσοτέρας πληροφορίας ἔχομεν βεβαίως περὶ τῶν Μεγάλων. Ἡ πανήγυρις διήρκει ὁκτὼ περίπου ἡ ἑννέα ἡμέρας, τὸ δὲ πρόγραμμα ἦτο πλουσιώτατον: ἵπποδρομίαι καὶ ἀρματοδρομίαι διαφόρων εἰδῶν, γυμνικοὶ ἀγῶνες, ἀγῶνες ἄσματος καὶ ἀπαγγελίας, λαμπαδηδρομίαι καὶ λεμβοδρομίαι. Ἀλλὰ τὸ λαμπρότερον μέρος τῆς ἑορτῆς ἦτο ἡ «πομπή», κύριος σκοπὸς τῆς ὁποίας ἦτο ἡ ἀφιέρωσις ἐνὸς νέου πέπλου καὶ ἡ προσφορὰ εἰδικῶν θυσιῶν εἰς τὴν Ἀθηνᾶν. Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ πομπὴ εἰκονίζεται εἰς τὴν περιφήμον ζωφόρον τοῦ Παρθενῶνος, πρῶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μοναδικὴν διάκρισιν καὶ ἀναμφισβήτητον ἀπόδειξιν τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν εἰς τὴν ζωὴν τῆς πόλεως.

Ἡ προετοιμασία τῆς πομπῆς, ἀπὸ τοῦ 5ου ἡδὴ π.Χ. αἰῶνος, ἐγίνετο εἰς τὸ βορειοδυτικὸν μέρος τῆς πόλεως παρὰ τὸ Δίπυλον. Ἀπ' ἐδῶ, μὲ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου, ἐξεκίνει καὶ διὰ μέσου τῆς Ἀγορᾶς ἔφθανεν εἰς τὴν βόρειον κλιτὸν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὰ Προπύλαια καὶ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Ἱεροῦ Βράχου.

Ἡ καλυτέρα θέσις διὰ τὴν παρακολούθησιν τοῦ θεάματος ἦτο ἀσφαλῶς ἡ Ἀγορά, διότι ἐδῶ ὑπῆρχε χώρος ἀναπεπταμένος, ἱκανὸς νὰ περιλάβῃ χιλιάδας θεατῶν, καὶ μία κλιτύς, ἡ τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ, ἐξασφαλίζουσα

προνομιοῦχον θεάν. Ἡ δὲ Στοὰ τοῦ Ἀττάλου καὶ ἡ ἀπέραντος Μέση Στοά, καὶ αἱ δύο κτίσματα τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, σκοπὸν εἶχον, προφανῶς νὰ χρησιμεύουν ἐν μέρει ὡς θεωρεῖα δι' αὐτὰς τὰς περιστάσεις.

Ἡ Ἀγορὰ ἐχρησίμευσεν ἐπίσης ὡς τόπος διὰ τὴν τέλεσιν καὶ ὠρισμένων ἄλλων ἐκδηλώσεων προγράμματος τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων. Ἡ διασχίζουσα τὴν ἀγορὰν ὁδός, τὴν ὁποίαν ἠκολούθει ἡ πομπή, ὠνομάζετο « δρόμος τῶν Παναθηναίων ». Ἡ ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξεως *δρόμος* εἶναι « ἀγὼν δρόμου » καὶ « διαδρομή ». Ὁ συνάδελφός μου Ἰωάννης Τραυλὸς διὰ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων ἔχει ἀποδείξει, ὅτι κατὰ τοὺς παλαιωτάτους χρόνους ἡ εὐρεῖα αὐτὴ σκυρόστρωτος ὁδός, ἡ διασχίζουσα διαγωνίως τὴν Ἀγορὰν, ἐχρησιμοποιοῖτο πράγματι διὰ τοὺς γυμνικοὺς καὶ ἵππικοὺς ἀγῶνας τοὺς συνδεομένους μὲ τὰ Παναθήναια, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς « δρόμος »¹. Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἀσφαλῶς ὠρισμένοι ἐξ αὐτῶν τῶν ἐπιδείξεων μετεφέρθησαν εἰς ἄλλας καταλληλοτέρας θέσεις. Αἱ περισσότεραι, λόγου χάριν, τῶν ἱπποδρομιῶν ἐτελοῦντο ἀργότερον εἰς τὸν ἱππόδρομον τοῦ δήμου τῶν Ἐχελιδῶν, ὅχι μακρὰν τοῦ σημεινοῦ ἱπποδρόμου. Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ τετάρτου π.Χ. αἰῶνος ἕνα εἰδικὸν στάδιον κατεσκευάσθη πέραν τοῦ Ἰλισοῦ διὰ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας τῆς ἐορτῆς, τὸ ὁποῖον διὰ τοῦτο ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομα « στάδιον τῶν Παναθηναίων ». Ἐπενδυθὲν διὰ λευκοῦ μαρμάρου κατὰ τὸν δεύτερον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα ὑπὸ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ ἐκ νέου κατὰ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ἀβέρωφ, αὐτὸ τὸ θαυμαστὸν μνημεῖον ἐξυψηρετεῖ ἀκόμη τὸν ἀρχικόν του προορισμόν.

Ἀλλὰ δὲν ἀπεμακρύνθησαν τῆς Ἀγορᾶς ὅλαι αἱ ἐκδηλώσεις τῶν Παναθηναίων. Τοῦλάχιστον δύο τῶν σπουδαιοτέρων ἱππικῶν ἀγώνων ἐξηκολούθησαν νὰ τελοῦνται ἐδῶ μέχρι τοῦ δευτέρου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος καὶ πιθανῶς ἀκόμη ἀργότερον. Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν ἦτο παρὰδόξος ἀρματοδρομία ἡ γνωστὴ ὡς « ἀγὼν τῶν ἀποβατῶν ». Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασεὺς (7, 73) τὸν περιγράφει ὡς ἀγώνισμα διατηρούμενον εἰς πολὺ ὀλίγας πόλεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τελούμενον ἐν συνδυασμῷ μετὰ παλαιῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων.

Ὁ ἡνίοχος συνωδεύετο ὑπὸ ἐπιβάτου φέροντος ἀσπίδα καὶ κράνος, ὁ ὁποῖος ὤφειλε νὰ κατέρχεται καὶ νὰ πηδᾷ ἐκ νέου ἐπὶ τοῦ ἀρματος τρέχοντος ἀπὸ ρυτῆρος. Μετὰ τὴν ἀπόβασίν των οἱ « ἀποβάται » ἐπεδίδοντο εἰς ἀγῶνα δρόμου μήκους σταδίου — διακοσίων δηλαδὴ περίπου μέτρων — οὕτως ὥστε ἡ ἐπίδειξις ἀπετέλει συνδυασμὸν ἱππικοῦ καὶ πεζικοῦ ἀγῶνος. Προφανῶς ὁ ἀγὼν αὐτὸς ἦτο μία ἐπιβίωσις τοῦ Ὀμηρικοῦ τρόπου διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου. Ἐθεωρεῖτο πράγματι ὡς ἡ ἀρχαιότερα τῶν ἐπιδείξεων τῆς ἐορτῆς, ἀποδιδομένη εἰς αὐτὸν τὸν μυθικὸν βασιλέα Ἐριχθόνιον. Εἰς τοὺς καταλό-

1. I. Τραυλὸς, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1960, σ. 36 - 40.

γους τῶν νικητῶν τῶν Παναθηναίων συνήθως κατέχει τὴν πρώτην θέσιν. Ἡ ἱστορική του σημασία καὶ ἡ δημοτικότης του διαπιστοῦνται ἀπὸ τὴν προβολήν του ἐπὶ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, ὅπου ὁ καλλιτέχνης ἐξεμεταλλεύθη μὲ μοναδικὴν ἐπιτυχίαν τὴν δραματικότητα τοῦ θέματος.

Ὅτι ὁ ἀγὼν ἀποβατῶν ἐξηκολούθησεν ἐπὶ μακρὸν νὰ τελῇται ἐπὶ τοῦ δρόμου γίνεται φανερόν ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν νικητῶν τοῦ δευτέρου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος. Οἱ κατάλογοι αὐτοὶ συνδέουν τὸν ἀποβατικὸν ἀγῶνα πρὸς τὸ Ἑλευσίνιον¹. Τὸ Ἑλευσίνιον, ὅπως τῶρα πλέον γνωρίζομεν, ἔκειτο παρὰ τὸν δρόμον, εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς ὅπου ἤρχιζεν ἡ ἀπότομος αὐτοῦ ἄνδοδος πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν, ἔξω τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τῆς Ἀγορᾶς. Ἐκεῖ ἀναγκαστικῶς θὰ ἐτερματίζετο ὁ ἀγὼν. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι κατὰ τὰς τελευταίας μας ἀνασκαφὰς ἀπεκαλύφθη ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ Ἑλευσινίου μία μαρμαρινὴ βάσις ἐπάθλου, πολὺ πιθανὸν ἐνὸς τρίποδος, ἀπονεμηθέντος εἰς τὸν νικητὴν αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνος. Τὴν βάσιν, χρονολογουμένην εἰς τὸν τέταρτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, κοσμεῖ ἀνάγλυφος παράστασις τοῦ ἀποβάτου κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμὴν τῆς ἐκ νέου ἀναβάσεώς του ἐπὶ τοῦ ἄρματος.

Ἐνας ἄλλος ἱππικὸς ἀγὼν τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων, ὁ ὁποῖος ἐξακολουθεῖ, κατὰ τὰς φιλολογικὰς μαρτυρίας, νὰ τελεῖται ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ δρόμου τῆς Ἀγορᾶς μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰῶνος, ἦτο ἡ ἀνθιπασία, μία περίτεχνος ἱππικὴ ἐπίδειξις, κατὰ τὴν ὁποίαν διηγωνίζοντο ὁμάδες ἱππέων καὶ ἐκ τῶν δέκα φυλῶν.

Τὸ 1891, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κατασκευῆς τοῦ ἠλεκτρικοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν-Πειραιῶς, εὐρέθη κατὰ χώραν εἰς τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς Ἀγορᾶς, μαρμαρινὴ βάσις σχέσιν ἔχουσα πρὸς τὸ ἀγώνισμα τοῦτο². Ἡ βάσις εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῆς ὑπάρχει ἐπιγραφὴ μνημονεύουσα τοὺς ἀναθέτας τοῦ μνημείου, ἕνα πολίτην Ἀθηναῖον μετὰ τῶν δύο υἱῶν του, οἱ ὁποῖοι εἶχον ὑπηρετήσῃ ὡς διοικηταὶ τοῦ ἱππικοῦ (φυλάρχοι) τῆς νικητρίας φυλῆς. Ἐπὶ ἐκάστης τῶν ἄλλων πλευρῶν παρίσταται ἀνὰ εἰς τῶν τριῶν ἀνδρῶν ἐπιπρὸς μὲ ἐπάθλου—τρίποδα—πρὸ αὐτοῦ. Ὁ πραγματικὸς τρίπους τοῦ ἐπάθλου, ἐκ χαλκοῦ, ἐπέστεφεν ἀναμφιβόλως τὸ μνημεῖον. Ἡ ἀνάγλυφος βάσις, γοητευτικὸν ἔργον τέχνης, φέρει τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ὀνομαστοῦ γλύπτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος Βρυάειδος.

Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν, δηλ. κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς Ἀγορᾶς, εὐρέθησαν καὶ ἄλλαι ἐπιγραφαὶ ἀναφερόμεναι εἰς τιμὰς ἀποδοθείσας εἰς ἀρχηγούς τοῦ ἱππικοῦ, φυλάρχους καὶ ἱππάρχους.

1. Wycherley, Athenian Agora III, σ. 80.

2. Wycherley, ἔ.δ., σ. 80

Ἕνας ἄλλος συνδυετικός κρίκος μεταξὺ τῶν Παναθηναίων καὶ τῆς Ἀγορᾶς γίνεται φανερὸς εἰς τὸν τρόπον τῆς τελέσεως τῶν θυσιῶν. Αἱ ἀναρίθμητοι ἀγελάδες αἱ προοριζόμεναι διὰ τὴν θεὰν ὠδηγοῦντο εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐκεῖ ἐσφάζοντο παρὰ τοὺς βωμοὺς. Τὸ κρέας ὅμως, τὸ ὁποῖον ἐφυλάσσετο διὰ νὰ μοιρασθῇ εἰς τοὺς πολίτας, ἐκομίζετο κάτω καὶ διενέμετο εἰς αὐτοὺς ἐντὸς τῆς Ἀγορᾶς¹.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα σᾶς παρουσίασα μέχρι τοῦδε, ἠμποροῦμεν, νομίζω, νὰ συναγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ οἱ δραματικοὶ ἀγῶνες καὶ ἡ ἑορτὴ τῶν Παναθηναίων εἶχον ἐπὶ μακρὸν στενὴν σχέσιν μὲ τὴν Ἀγοράν.

Ἄς ἴδωμεν τώρα μίαν ἄλλην ἔνδειξιν, τὴν ὁποίαν μᾶς προσέφεραν αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαί. Γνωρίζομεν τώρα, ὅτι ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῆς Ἀγορᾶς τῶν κλασσικῶν χρόνων καὶ τοῦ ἁμέσου περιβάλλοντος αὐτῆς ὑπῆρχεν ἓνα ἀρχαιότατον νεκροταφεῖον². Αἱ ταφαὶ ἀρχίζον κατὰ τοὺς Μεσοελλαδικοὺς χρόνους, δηλαδὴ πρὸ τοῦ 1600 π.Χ. καὶ συνεχίζονται μέχρι περιπὸν τοῦ 500 π.Χ. Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὁμάς τῶν Ὑστεροελλαδικῶν ἢ Μυκηναϊκῶν ταφῶν, ἡ ὁποία περιλαμβάνει καὶ ἀπλᾶς θήκας καὶ θαλαμῶ- τοὺς τάφους. Ἀλλὰ καὶ ἡ Πρωτογεωργικὴ καὶ Γεωμετρικὴ περίοδος ἀντι- προσωπεύεται ἐξ ἴσου καλῶς ὀλιγώτερον ὁ ἔβδομος καὶ ἕκτος αἰὼν.

Οἱ Μυκηναϊκοὶ τάφοι τῆς Ἀγορᾶς εἶναι οὐσιαστικῶς οἱ μόνοι μέχρι τοῦδε γνωστοὶ τάφοι τῶν Ἀθηναίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μερικοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν ἔχουν τόσον πλούσια κτερίσματα, ὥστε ἀσφαλῶς θὰ ἀνῆκον εἰς ἡγεμονικὰς οἰκογενεῖας τῶν χρόνων ἐκείνων.

Ἕνα οἰκογενειακὸν ταφικὸν συγκρότημα περιλαμβάνον περὶ τὰς εἴκοσι ταφὰς τοῦ 8ου καὶ 7ου π.Χ. αἰῶνος, ἀνασκαφὴν ὑπὸ τὴν νοτιοδυτικὴν ἀκρι- βῶς γωνίαν τῆς Ἀγορᾶς τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἠμπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀπο- δοθῇ εἰς ἓν τῶν ἐξεχόντων γενῶν τῆς Πολιτείας.

Αἱ παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐμφανίζονται ἐπὶ ὀρισμένων ἀγγείων τῶν τάφων τῶν Ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων, δηλαδὴ τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος, ὑποδηλοῦν ὅτι τὰ ταφικὰ ἔθιμα εἰς πλείστας περιστάσεις συνωδεύοντο ὑπὸ ἐπικηδεῶν ἀγώνων ὁμοίων πρὸς ἐκεῖνους, τοὺς ὁποίους βλέπομεν εἰς τὸ Ψ τῆς Ἰλιάδος, « τὰ ἅθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ ».

Αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ μᾶς ἔδωσαν ἐπίσης ἐνδείξεις, ὅτι εἰς τὴν περιο- χὴν τῆς κατόπιν Ἀγορᾶς ἀνεπτύχθη λατρεία τῶν νεκρῶν. Τὴν μαρτυρίαν ὀφείλομεν εἰς δύο ἀποθέτας ἀναθημάτων τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς εὐρέθῃ εἰς τοὺς βορείους πρόποδας τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὁ δὲ ἄλλος ὑπὸ τὸ βόρειον κεντρικὸν τμήμα τῆς Ἀγορᾶς τῶν κλασσικῶν χρόνων³.

1. I. G. 112, 334, περίπου 335 - 4 π.Χ.

2. The Athenian Agora, a Guide, 2^a ἔκδοσις, 1962, σ. 19, 143 - 152.

3. Hesperia II, 1933, σ. 542 - 640 ; XXVII, 1958, σ. 148 - 153.

Αἱ δύο ομάδες ὁμοιάζουν πολὺ μεταξύ των καὶ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸν τὸ περιεχόμενον των. Καὶ αἱ δύο περιέχουν ἀγγεῖα ἀρίστης ποιότητος, καὶ Ἀττικά καὶ ἔξωθεν εἰσαχθέντα. Ἰδιαίτερος διακρίνονται πῆλινα εἰδώλια, προπάντων ἵππων, ἵππων μετὰ τοῦ ἀναβάτου των καὶ ἀρμάτων τεθρίππων. Μεταξὺ τῶν εἰδωλίων ὑπάρχουν καὶ μικροσκοπικὰ ὁμοιώματα τρίποδος καὶ λέβητος. Ἐπίσης μικρογραφία χαλκοῦ τρίποδος. Ὅλα αὐτὰ προωρίζοντο ἀσφαλῶς ὡς ἔπαθλα τῶν ἱππικῶν ἀγώνων, τοὺς ὁποίους ἀκριβῶς ἀπεικονίζον τὰ εἰδώλια.

Πολυάριθμα εἶναι ἐπίσης ἐντὸς τῶν ἀποθετῶν μικρὰ πῆλινα ὁμοιώματα ἀσπίδων¹. Καὶ αὐτὰ ἐπίσης πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς συμβολικὰ ἔπαθλα. Χαρακτηριστικαὶ ἀκόμη εἶναι καὶ μικραὶ ὀρθογωνικαὶ πῆλιναι πλάκες μετὰ ὀπὴν πρὸς ἀνάρτησιν. Ἡ ἐπὶ μιᾶς ἐξ αὐτῶν ἔγχρωμος εἰκὼν διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν. Παριστάνει ἰσταμένην γυναικίαν μορφήν, πλουσίως ἐνδεδυμένην, μετὰ τὰς χεῖρας ἀνυψωμένας ὡς νὰ εὐλογῇ καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς μέγαν ὄφιν. Αὕτη εἶναι προφανῶς σκηνὴ Ἐπιφανείας χθονίας θεότητος.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι αὐτοὶ οἱ ἀποθέται ἀναθημάτων τῆς Ἀγορᾶς, ὁμοιάζουν πάρα πολὺ κατὰ τὸ περιεχόμενον μετὰ τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1879 εἰς τὸν δρόμον τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Μενιδίου². Ὁ ἀποθέτης τοῦ Μενιδίου ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ τοὺς ἀνασκάπτοντας καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐθεωρήθη ἀπὸ ἄλλους ἔρευνητὰς ὡς μία τῶν πλέον ἀσφαλῶν ἀποδείξεων περὶ τῆς συνεχιζομένης λατρείας κατὰ τὸν τάφον ἐπιφανοῦς νεκροῦ, ἐνὸς ἥρωος λόγον χάριν, μετὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν σημασίαν τῆς λέξεως. Δὲν διστάζω νὰ χαρακτηρίσω τοὺς ἀποθέτας τῆς Ἀγορᾶς ὡς ἀνήκοντας εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν. Καὶ ὑποθέτω ὅτι ἀντιπροσωπεύουν προσφορὰς γενομένας ἐπὶ ἐνὸς ἢ περισσοτέρων ἐκ τῶν παλαιῶν τάφων, οἱ ὅποιοι ἀνευρέθησαν πλησίον καὶ περὶ αὐτῶν. Οἱ ἵπποι καὶ τὰ ἄρματα, οἱ τρίποδες καὶ αἱ ἀσπίδες-ἔπαθλα ἀρμόζουσιν ἀπολύτως εἰς τὸν ἥρωα νεκρὸν. Ἐχοντες δὲ ὑπ' ὄψει τὸ εὐρὲως διαδεδομένον καὶ ἀπολύτως ἐπιβεβαιωμένον Ἑλληνικὸν ἔθιμον, ἡμποροῦμεν νὰ θεωρήσωμεν τοὺς ἀποθέτας αὐτοὺς ὡς μίαν ἀπόδειξιν τῆς τελέσεως εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἀγορᾶς ἱππικῶν ἀγώνων, ἐπαναλαμβανομένων πιθανῶς ἐτησίως πρὸς τιμὴν διακεκριμένων νεκρῶν, οἱ ὅποιοι ἐλατρεῦντο ὡς ἥρωες.

Ὅλα ὅσα ἀνέφερον μέχρι τοῦδε βασίζονται ἐπὶ πραγματικῶν καὶ τελείως ἐξηκριβωμένων στοιχείων.

Θὰ ἐπεθύμουν ἥδη, ὅσον τὸ δυνατόν συντομώτερον, νὰ ἀντιπαραβάλλω τὰς δύο ομάδας τῶν ἀποδείξεων, τὰς ὁποίας παρουσίασα καὶ νὰ διατυπώσω μερικὰ συμπεράσματα.

1. Περὶ τῆς ἀσπίδος ὡς ἐπάθλου βλ. O. Broneer, *Hesperia* XI, 1942.

2. *Jahrbuch des duct. Arch. Inst.* 13, 1898, σ. 13-28· 14, 1899.

Ἐν πρώτοις βλέπω κάποιαν σχέσιν μεταξύ τῶν ἱππικῶν ἀγώνων τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὴν λατρείαν τῶν ἡρώων ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς Ἀγορᾶς καὶ ὠρισμένων ἱππικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων. Ἰδιαιτέρως σημειῶναι τὸν ἀγῶνα τῶν τεθρίππων, τὸν ὁποῖον περιέγραψα ἀνωτέρω. Συμφώνως πρὸς τὴν Ἀθηναϊκὴν παράδοσιν, ὅπως θὰ ἐνθυμησθε, αὐτὸς ὁ ἀγὼν καθιερώθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἐριχθονίου, ὁ ὁποῖος καὶ ὁ ἴδιος ἐθεωρεῖτο ὡς ἥρωας μὲ ἐντονον κλίσιν πρὸς τὰ ἱππικά¹. Τὸ γεγονός ὅτι ὡς ἔπαθλον τοῦ ἀγῶνος ἐδίδετο τρίπους καὶ ὄχι ἀγγεῖον ἐλαίου ἐπιβεβαιώνει τὴν παλαιάν του καταγωγὴν. Ὑποθέτω ὅτι εἰς μίαν ἐποχὴν πολὺ προγενεστέραν τοῦ Πεισιστράτου, ἀγῶνες, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ μακρὸν εἶχον διατηρηθῆ καὶ ἐτελοῦντο ὑπὸ μιᾶς ἢ περισσοτέρων οἰκογενειῶν ἢ γενῶν πρὸς τιμὴν διακεκριμένων προγόνων τῶν, ἀνελήφθησαν ὑπὸ τῆς πολιτείας καὶ μετετέθησαν εἰς τὴν λατρείαν τῆς πολιούχου θεᾶς Ἀθηνᾶς. Κατὰ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ βου αἰῶνος καὶ πιθανῶς κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ Πεισιστράτου τὸ πρόγραμμα τῆς ἐορτῆς ἐπλουτίσθη μὲ τὴν προσθήκην γυμνικῶν ἀγώνων, καὶ ἡ ἐορτὴ ἤρχισε τότε νὰ ἀποκτᾷ μεγαλυτέραν σπουδαιότητα εἰς τὴν ζωὴν τῆς πόλεως.

Μία τοιαύτη ἀνάπτυξις εἰς τὰς Ἀθήνας συμφωνεῖ ἀπολύτως μὲ ὅσα μᾶς παραδίδουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς περὶ τῆς ἰδρύσεως ἄλλων ἐορτῶν². Παραδείγματος χάριν, ἕνας σχολιαστὴς τοῦ Πινδάρου μᾶς λέγει ὅτι «ὅλοι οἱ παλαιοὶ ἀγῶνες ἐτελοῦντο πρὸς τιμὴν νεκρῶν» (ἐτελοῦντο οἱ παλαιοὶ πάντες ἀγῶνες ἐπὶ τισὶ τετελευτηκόσι). Καὶ ὑπάρχει πρᾶγματι δι' ἐκάστην τῶν τεσσάρων πανελληνίων ἐορτῶν εἰδικὴ φιλολογικὴ μαρτυρία, ἐκ τῆς ὁποίας ἐμφαίνεται ἡ ἐπικρατοῦσα περὶ ὅλων πίστις, καθ' ἣν οὗτοι εἶχον ἰδρυθῆ πρὸς τιμὴν ἑνὸς ἥρωος, καὶ μόνον πολὺ ἀργότερον συνεδέθησαν μὲ τὴν λατρείαν θεότητος. Εἰς τὴν Νεμέαν ὁ ἥρωας ἦτο ὁ Ἀρχέμορος, εἰς τὸν Ἰσθμὸν ὁ Μελικέρτης, εἰς τοὺς Δελφοὺς ὁ Πύθων καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν ὁ Οἰνόμαος ἡ ὁ Πέλοψ.

Ἐν ἄλλο σημαντικὸν παράλληλον παράδειγμα τῆς ἀναπτύξεως, τῆς ὁποίας τὰ ἔχνη προσεπάθησα νὰ ἀνεύρω εἰς τὰς Ἀθήνας, μοῦ προσέφερεν ἡ λαμπρὰ μελέτη τοῦ Oscar Broneer ἐπὶ τῆς ἀναλόγου ἐνδείξεως εἰς τὴν Κόρινθον³. Καὶ ἐκεῖ ἐπίσης ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς εὐρέθησαν παλαιότατοι τάφοι καὶ ἄφθονοι ἀποδείξεις λατρείας ἡρώων. Εἰς ἐσχέουσαν δὲ θέσιν τῆς ἰδίας Ἀγορᾶς οἱ ἀνασκάπτοντες ἀνεύρουν τὰς γραμμὰς ἐκκινήσεως (ἀφῆσεις) ἀγῶνος δρόμου, χρονολογουμένας ἀπὸ τοῦ 4ου καὶ

1. Περὶ τοῦ Ἐριχθονίου ὡς ἥρωος βλ. Ν. Μ. Κοντολέοντος, Τὸ Ἐρέχθειον, Ἀθῆναι, 1949, passim.

2. E. Rohde, *Psyche*, London, 1925, σ. 141, σημ. 22.

3. *Hesperia* XI, 1942, σ. 128-161.

5ου π.Χ. αἰῶνος. Εὐρον ἐπίσης ἔχνη τροχῶν προερχόμενα ἐξ ἀρματοδρομιῶν. Ὁ Καθηγητὴς Broneer πειστικῶς ἀπέδειξεν, ὅτι λατρεία ἰδρυθεῖσα κατ' ἀρχὰς ἐκεῖ πρὸς τιμὴν ἐπιφανοῦς νεκροῦ τελικῶς ἀπεδόθη εἰς τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὴν Ἀθηνᾶν.

Τέλος θὰ ἐπεθύμουν νὰ παρατηρήσω, ὅτι αἱ νέαι ἐνδείξεις ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν τεῖνουν νὰ ἐνθαρρύνουν τὴν ἄποψιν, τὴν προκαλέσασαν μακρὰς καὶ ἐπιμόνους συζητήσεις, ὅτι ἡ Ἀττικὴ τραγῳδία ἐπίσης εἶναι δυνατόν νὰ ὀφείλῃ κατὰ εἰς τὰ ἔθιμα τὰ συνδεόμενα μὲ τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν. Μία τοιαύτη ὑπόθεσις θὰ μᾶς προσέφερε μίαν ἀπλὴν ἐξηγήσιν διὰ τὴν ὑπὸ τῆς τραγῳδίας εἰς τοὺς τάφους παρεχομένην ἰδιαιτέραν σημασίαν. Θὰ ἐξηγεί ἀκόμη τὴν ἔξαρσιν καὶ τὸν ρεαλισμὸν τῶν θρηγῶν καὶ κομμῶν.

Ὑποθέτω ὅτι, ἐφ' ὅσον οἱ ἱππικοὶ ἀγῶνες, οἱ ἐπὶ μακρὸν συνδεδεμένοι μὲ τὴν λατρείαν τῶν ἡρώων, μετετέθησαν μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου εἰς μίαν ἐορτὴν τῆς Ἀθηνᾶς, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἐπίσης, ἄλλα στοιχεῖα τῆς λατρείας ἡρώων, ὥς λόγου χάριν οἱ θρηῖνοι, οἱ ὅποιοι ἀναμφιβόλως ἐψάλλοντο ἐν χορῷ, παρελήφθησαν καὶ ἐνεσωματώθησαν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου.

Ἐκ φόβου μήπως μία τοιαύτη ὑπόθεσις φανῇ αὐθαίρετος καὶ ἀπίθανος, παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σᾶς ὑπενθυμίσω τὸ γνωστὸν χωρίον, ὅπου ὁ Ἡρόδοτος (V, 67) μᾶς περιγράφει, πῶς ὁ τύραννος τῆς Σικυῶνος Κλεισθένης, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, ἡσχολήθη μὲ τὰς ἱεροτελεστίας τὰς παλαιότερον τελουμένας εἰς τὴν Σικυῶνα πρὸς τιμὴν τοῦ ἥρωος Ἀδράστου. Ὁ Κλεισθένης εὗρισκόμενος εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Ἀργεῖους ἀπεφάσισε νὰ στερήσῃ τὸν Ἀργεῖον ἥρωα Ἀδραστον τῶν μέχρι τότε ἀποδιδομένων εἰς αὐτὸν τιμῶν. Διὰ τοῦτο, τοὺς εἰς τὸν Ἀδραστον ἀφιερωμένους τραγικοὺς χοροὺς ἀπέδωκεν εἰς τὸν Διόνυσον καὶ τὰς ὑπολοίπους ἱεροτελεστίας εἰς τὸν ἥρωα Μελάμππον, τὸν ὅποιον ἀκριβῶς διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν εἰσήγαγεν ἀπὸ τὰς Θήβας. Κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ εἰς τὰς Ἀθῆνας ὥρισμένοι ἱεροτελεσταῖοι τελούμεναι πρὸς τιμὴν ἐνὸς ἢ περισσοτέρων ἡρώων δυνατόν νὰ ἡνώθησαν μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου, διὰ νὰ ἀποτελέσουν ἓνα στοιχεῖον εἰς τὴν πολύπλοκον συγκρότησιν τῆς Ἀττικῆς τραγῳδίας.

Ἡ ὑπόθεσις, τὴν ὁποίαν ἐδῶ σήμερον διετύπωσα, οὔτε τώρα καὶ ἴσως οὔτε ποτὲ θὰ εἶναι ἐπιδεκτικὴ πειστικῶν ἀποδείξεων. Ὅπωςδήποτε ὅμως μὲ τὰς σημερινὰς μας γνώσεις, αὕτη ἡ ὑπόθεσις μοῦ φαίνεται, ὅτι ἐξηγεῖ ὥρισμένα περίπλοκα φαινόμενα καὶ φωτίζει κάπως τὴν μακρυνὴν καταγωγὴν δύο ἐκ τῶν λαμπροτέρων δημιουργημάτων τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν.